

Makale Künyesi (Araştırma): Çelebi Çam, S. (2025). Rabgūzī'nin Kışaşū'l-Enbiyā'sının Tahran ve Londra nüshaları ekseninde eş anlamlılık incelemesi - I : ağırğ ~ hasta örneklemeyle. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 147-171.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1652419>

RABGŪZĪ'NİN KİŞAŞŪ'L-ENBİYĀ'SININ TAHRAN VE LONDRA NÜSHALARI EKSENİNDE EŞ ANLAMLILIK İNCELEMESİ - I : AĞRIĞ ~ HASTA ÖRNEKLEMİYLE¹

Safiye ÇELEBİ ÇAM²

ÖZET

Rabgūzī'nin *Kışaşū'l-Enbiyā'sı* Harezmi Türkçesinin simgesel eserlerinden biridir. Bu eserin günümüze ulaşan Londra nüshası ise bu zamana kadar Harezmi Türkçesiyle ilgili çoğu çalışmada temel kaynak olarak değerlendirilmiş ve çalışmaların derlem kısmına eklenmiştir. Bunun yanı sıra aynı eserin Tahran nüshası olarak adlandırılan bir başka kopyası da günümüze ulaşmıştır. Her iki nüshanın ketebe kaydı olmaması dolayısıyla söz konusu nüshaların nerede, ne zaman ve kimler tarafından istinsah edildikleri bilinmemektedir. Ancak tarihî Türk dili üzerine yapılan dönemlendirme çalışmaları, her iki nüshayı da Harezmi Temas Lehçesi üzerinden değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Tahran ve Londra nüshaları mukayeseli biçimde takip edildiğinde, nüshaların bağlamsal içeriğinin çoğunlukla paralel olduğu, ancak leksikal düzeyde farklılaştıkları görülmektedir. Bu durum yani doğrudan muhatapları için tekrar üretilen nüshalarda, farklı dil kullanıcılarının çoğunlukla bağlamsal içeriğe sadık kalma temayülüne karşın dil dizgesinde farklı sözcükbirimler tercih etmeleri ilgi uyandırıcıdır. Bu noktada dönemin dil kullanıcılarının leksikal düzeyde farklı seçimler yapmalarına sebep olan ana etmenin sözcük anlambiliminin alt başlıklarından biri olan eş anlamlılık ile ilgili olup olmadığı ve eğer eş anlamlı ise birbirleriyle ne derecede eşdeğerli oldukları yönündeki sorular, bu makaleye yön veren ve araştırmaya sevk eden temel sorulardır. Bu sorulara araştırma yazısında tek bir örneklem üzerinden yanıt aranmaya çalışılmıştır. Bu örnekleme oluşturan sözcükler ise Tahran ve Londra nüshaları arasında değişkeli kullanımı tanıklanan *ağrığ* ve *hasta* sözcükbirimleridir. Söz konusu sözcükbirimlerin eş anlamlılık derecesi ise Alan Cruse'nin *Lexical Semantics* adlı çalışmasında ileri sürülen eş anlamlılık teorisine göre incelenmiş ve etiketlenilmeye çalışılmıştır. Cruse'nin eş anlamlılık teorisi ise anlam ayrılığından ziyade anlamsal farklılığı gözetten bir tür eş anlamlılık ölçeği üzerine inşa edilmiştir. Bu doğrultuda Cruse, eş anlamlılığı üç ayrı şekilde etiketlemektedir: Tam Eş Anlamlılık, Bilişsel Eş Anlamlılık, Yakın Eş Anlamlılık. Her bir eş anlamlılık derecesi kendi içinde farklı uzanımlara sahiptir ve bu uzanımlar sözcükbirimlerin kavramsal yönlerini ve farklı anlam yüzlerini açığa çıkartmayı, görmeyi, idrak etmeyi sağlayıcıdır. Bu da çalışmanın en

¹ Bu makale Prof. Dr. Aysu Ata danışmanlığında yürütülen “*Kışaşū'l-Enbiyā (Rabgūzī) Tahran Nüshası (Transkripsiyonlu Metin), Tahran ve Londra Nüshaları Arası Eş Anlamlılık*” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Arş. Gör. Dr. sccam@beu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1946-7159>

önemli yönlerinden bir diğeridir. Çünkü bu teorik yaklaşım vasıtasıyla dönemin dil kullanıcılarının eş-bağlamlarda değişkeli sözcük kullanımını tetikleyen ve etkileyen faktörler üzerine yoğunlaşılmasını sağlar. Böylece dönemin sosyal ve kültürel olguların çevrelediği dilin farklı boyutları hakkında çıkarımlarda bulunma imkanı elde edilir.

Anahtar kelimeler: Kışaşû'l-Enbiyâ, Rabghûzî, Tahran nüshası, Londra nüshası, eş anlamlılık, bilişsel eş anlamlılık, yakın eş anlamlılık.

AN EXAMINATION OF SYNONYMY IN RABGHÛZÎ'S KİŞASÛ'L-ENBİYÂ BASED ON THE TEHRAN AND LONDON COPIES: AĞRİĞ ~ HASTA

ABSTRACT

The *Kışaşû'l-Enbiyâ* of Rabghûzî is one of the symbolic works of Khwarezmian Turkish. The London manuscript of this work, which has survived to the present day, has been considered a primary source in most studies related to Khwarezmian Turkish and has been included in the compilation section of these studies. In addition, another copy of the same work, known as the Tehran manuscript, has also survived to the present day. When comparing the Tehran and London copies of Rabghûzî's *Kışaşû'l-Enbiyâ*, it is noticeable that while the contextual content is mostly parallel between the two copies, there are differences in lexical units. This situation means that different language users, despite parallel contexts and syntactical structures in the process of copying, prefer different lexical units in the language system. This situation is a topic worth researching from a linguistic perspective. It leads to being examined particularly in terms of synonymy, which is a subcategory of lexical semantics. As it is known, studies on synonymy require synchronic analysis. Due to the absence of a colophon in both copies, there is no information on where and when they were transcribed. However, based on periodization studies on the historical Turkish language, it appears possible to position it in the Khwarezm Contact Dialect period. Within this possibility, a synchronous field can be determined in the domain of the historical Turkish language. Thus, it becomes possible to examine the word units that contemporary language users of the same period could variably use in the co-texts of the copies in terms of synonymy. In this article, the degree of synonymy among the words, *agrığ* and *hâsta*, which are variably used between the Tehran and London copies, is examined based on the synonymy theory proposed in Alan D. Cruse's *Lexical Semantics*. Additionally, the most important aspect of this study is its focus on the factors that triggered variable word usage in co-texts by the language users of the period. Through this approach, linguistic data provide insights and allow inferences about the social and cultural phenomena of the period.

Keywords: Kışaşû'l-Enbiyâ, Rabghûzî, Tahran copy, Londra copy, synonymy, cognitive synonymy, near synonymy.

GİRİŞ

Bu araştırma makalesinin özünü sözcük anlam biliminin temel konularından biri olan eş anlamlılık oluşturmaktadır. Ancak bu çalışmada amaç, dilde eş anlamlılık var mıdır, yok mudur soruna yanıt bulmak ya da teorisyenlerin, alan yazında bu zamana kadar eş anlamlılığın ne olduğuna dair gerçekleştirmiş oldukları fikrî tartışmaları aktarıp sorgulamak değildir. Aksine bu çalışma, dilde eş anlamlılık olgusunun varlığını kabul ederek, bu olgu üzerinden Türk dil tarihinin belirli bir döneminde birbiri yerine

kullanıldığı takip edilen sözcük çiftlerinin ne derece eş anlamlı olduğu sorusunu sorar ve bu soruya yanıt aramayı amaç edinir. Bu amaca binaen makale kapsamında ele alınan sözcükbirimlerin kavramsal yapıları analiz edilecek ve makalenin sonuç bölümünde de örnekleme oluşturan sözcük çiftlerinin eş anlamlılık dereceleri etiketlenilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın konusu gereği ilk olarak sınırlandırılması gereken hususun “zaman” kavramı olduğu belirtilmelidir.³ Araştırma konusu tarihî dönem Türk dili üzerine gerçekleştiriliyor olsa da, araştırmanın dilbilimsel açıdan sağlıklı yürütülebilmesi ve isabetli sonuçlara ulaşabilmek adına tarihî dönemde bir tür eş zaman dilimi tayin edilmelidir. Çünkü eş anlamlılık doğası gereği eş süremlilik gerektiren bir olgudur, yani dilsel ölçütler dikkate alınarak yapılan bilimsel çalışmalar ışığında ortaya koyulan aynı dil dönemi içindeki dil kullanıcılarının yine aynı bağlamda değişikli kullanılabildiği sözcük çiftleri arasında eş anlamlılık ilişkisi araştırılabilir. Bugün için elimizde tarihî Türk dili sahasında bu belirtilen kriterleri karşılayan kıymetli bir veri kaynağı bulunmaktadır. Bu veri kaynağı, Rabgûzî'nin *Kışaşü'l-Enbiyâ*'sının Tahran ve Londra nüshalarıdır. Söz konusu nüshalar üzerine yürütülen karşılaştırmalı çalışmada her iki nüsha arasında değişikli kullanımı mümkün olan sözcük çiftleri tarafımızca belirlenmiştir.⁴ Bu çalışma kapsamında ise Rabgûzî'nin *Kışaşü'l-Enbiyâ*'sının Tahran ve Londra nüshalarının eş-bağlamlarında değişikli kullanımı tespit edilen sözcük çiftlerinden biri seçilerek bir örneklem oluşturulacak ve temel alınan teorik yaklaşım belirlenen örnekleme uygulanacaktır.

Bu araştırma yazısının iskeleti belirli başlıklardan oluşmaktadır ve bu başlıkların her biri birbiriyle bağlantılı biçimde ilerleyecektir. Bu çalışmanın ilk bölümünde temel alınan kuramsal teori hakkında bilgi aktarımı yapılacak, ikinci bölüm olan yöntem bölümünde referans alınan eş anlamlılık teorisinin, örneklem evreni üzerinde nasıl işletileceği ve bu teorisinin nasıl uygulanacağı ayrıntılı biçimde aktarılacak, son olarak uygulama bölümünde ele alınan olası eş anlamlı sözcük çiftleri eş anlamlılık açısından irdelenerek elde edilen anlamsal bulgular vasıtasıyla onların eş anlamlılık derecelerine dair vargılara ulaşılacaktır.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu zamana kadar eş anlamlılık üzerine pek çok dilbilimci çeşitli yaklaşımlar, yorumlar ve metotlar ileri sürmüştür. Bu çalışmada ise eş anlamlılık yaklaşımı ve ölçütlenilmesi hususunda David Alan Cruse'nin *Lexical Semantics* (1986) adlı çalışması temel alınacaktır.

Cruse'nin eş anlamlılık yaklaşımındaki en temel husus, dilin, dil kullanıcılarından soyutlanarak salt gösterge ve gönderge temelinde ele alınmamasıdır. Yani o, dil-içi etkenlerin yanında dil-dışı etkenleri de hesaba katar. Onun bu bakış açısını, dilbiliminin alt disiplinlerinden yararlanmasını sağlamış ve ileri sürdüğü eşanlamlılık yaklaşımına da

³ Dönemlendirme hususunda Doğan'ın (2022) çalışması kaynak olarak alınmıştır ve bu çalışmada ileriye sürülen terimler kullanılmıştır.

⁴ Makale boyunca Rabgûzî'nin *Kışaşü'l-Enbiyâ*'sının Londra nüshası için temel alınan ve aktarım yapılan çalışma Ata (2019)'a aittir.

çok boyutluluk kazandırmıştır. Daha anlaşılır bir ifadeyle, Cruse, dilde yadsınamaz bir gerçeklik olan eş anlamlılık olgusunu yaratan faktörlerin salt dil dizgesine sığdırılmasının ve dil ile dil dışı bilginin birbirinden soyutlanmasının mümkün olmadığını savunur ve buna göre teorisini inşa eder. Bu nedenle kurguladığı eş anlamlılık teorisinde *dil kullanımı (register)* ile *dil kullanırının (dialect)* terminolojisinden yararlanır. Cruse aynı zamanda sözcükbirimleri, *dizisel* ve *dizimsel* ilişkileri çerçevesinde değerlendirerek bütünsel bir bakış açısıyla analiz eder.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Cruse eş anlamlılık konusunda ilk olarak dilde belli sözcük çiftlerinin ya da gruplarının birbirlerine anlam açısından özel olarak benzerliği olduğu gerçekliğine önemle dikkat çeker ve bunları tümünden bilişsel eş anlamlılık mefhumuyla sınıflandırılmasının ise meseleyi çözmeye yeterli olmadığını vurgular (Cruse, 1986, s. 265). İkinci olarak, bazı eş anlamlı sözcük çiftlerinin diğer sözcük çiftlerinden “daha eş anlamlı” olduğunun, eş anlamlı olarak etiketlendirilen bazı sözcük çiftlerinin dil kullanırının sezgileri doğrultusunda artık eş anlamlı olmak ve eş anlamlı olmamak arasındaki belirsiz bir sınır çizgisinde olabileceğinin de altını çizer (Cruse, 1986, s. 265). Cruse, öne sürdüğü bu iki bilgi yoluyla eş anlamlılık mefhumunda, bir tür derecelendirme sistemi tasarlar ve bunu “eş anlamlılık ölçeği” olarak sunar.

EŞ ANLAMLILIK ÖLÇEĞİ

Cruse eş anlamlılık kavramını, belirli parametreler geliştirerek ölçeklendirmeye gayret etse de, sözcüklerin kümeler hâlinde belirli kategorilere yerleştirilmesinin ve eş anlamlı sözcük çiftlerinin derli toplu biçimde nitelendirilmesinin bir yol olmadığını da vurgular (Cruse, 1986, s. 266). Bunun nedeni her bir sözcük çifti ya da sözcük setinin kendi bağlamlarında ve yine kendi oluşturdukları ilişkiler ağı çerçevesinde mukayese edilip değerlendirilmek suretiyle söz konusu eş anlamlılık derecelerinden birine dahil edilebilir veya edilemez oluşudur. Hatta bu eş anlamlılık ölçeğinde yakın eş anlamlı olan sözcükler ile eş anlamlı olmayan sözcükler arasında muğlak bir aralığın olduğu da bu konu üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından daima göz önünde tutulmalıdır. Tüm bunlara rağmen Cruse, tasarladığı eş anlamlılık ölçeği için bir başlangıç ve bir bitiş noktası belirlemek zorundadır ve bu ölçeğin orijin (sıfır) noktasını “mutlak eş anlamlılık”, ölçeğin sonunu ise “sıfır eş anlamlılık” biçiminde konumlandırır. Cruse ölçeği bu şekilde konumlandırmasının gerekçesini, *mutlak eş anlamlılığın* oldukça dar bir kavram olmasına karşın *sıfır eş anlamlılığın* üniter bir kavram olmadığını, üstelik *eş anlamlı olma* ile *eş anlamlı olmama* arasındaki ayrım çizgisinin pek çok örnekte muğlak olmasına dayandırır (Cruse, 1986, s. 268). Cruse, bu sebepler dolayısıyla eş anlamlılık ölçeğinin orijin noktasını terse çevirerek *sıfır eş anlamlılığı* ölçeğin sonunda konumlandırırken, ölçeğin orijin noktasına da *mutlak (tam) eş anlamlılığı* yerleştirir. Bu yaklaşımla ortaya koyulan eş anlamlılık ölçeği, anlamsal benzerlikten ziyade “anlamsal fark ölçeği”ne dönüşür (Cruse, 1986, s. 268). Bu doğrultuda Cruse'nin tasarladığı eş anlamlılık ölçeğindeki dereceler sırayla *mutlak eş anlamlılık (absolute synonymy)*, *bilişsel eş anlamlılık (cognitive synonymy)*, *yakın eş anlamlılık (plesionymy)* olarak adlandırılmıştır.

1. Mutlak (Tam) Eş Anlamlılık

Lexical Semantics (1986)'da geliştirilen sözcük anlamı kavrayışına göre, iki sözcüksel birim ancak ve ancak bütün bağlamsal ilişkilerinde özdeş olması şartıyla mutlak eş anlamlılık sınıfına dahil edilebilir, yani mutlak eş anlamlılık özdeş anlamlara sahip sözcükler olarak nitelendirilir (Cruse, 1986, s. 268). Elbette bu tanım uyarınca iki sözcüğün mutlak eş anlamlı olduğunu kanıtlamak tam manasıyla imkânsızdır. Çünkü bu, sözcüğün bütün bağlamlardaki ilişkilerini kontrol etmek anlamına gelir ve bağlamların sonsuz sayıda olması - ki böyledir - onların kontrol edilebilirliğini teorik olarak imkânsızlaştırır. Buna karşın mutlak eş anlamlılık iddiasını yanlışlamak ise prensipte çok kolay bir şekilde yapılabilir. Çünkü bağlamsal ilişkilerdeki en ufak fark yeterli kanıt sunar (Cruse, 1986, s. 268).

2. Bilişsel Eş Anlamlılık

Eş anlamlılık açısından mukayese edilen sözcüksel birimler aynı doğruluk koşulunu yani önermeyi iletebiliyorsa, söz konusu sözcük çifti arasında bilişsel eş anlamlılık ilişkisi tanımlanır. Başka bir ifadeyle bir sözcük çiftinin bilişsel eş anlamlı olabilmesi için belirli anlamsal özelliklerinin ortaklığı gereklidir. Bu ortaklık ifadesi, sözcüklerin belirli yönde birbirinden farklılaşmasını ima eder. Bilişsel eş anlamlı sözcük çiftlerinde söz konusu ortaklık ve farklılık hangi yönlerde oluştuğuna vâkıf olmak, esasen konunun kilit noktasıdır. En kısa biçimde Cruse'nin bilişsel eş anlamlılık kavramı, sözcüklerin *betimsel* yani *önermesel anlam* yönüyle özdeş olup *betimsel olmayan anlam* yönüyle farklılaşması olarak tanımlanabilir. Betimsel olmayan anlam ise çeşitli uzanımlara sahiptir ve Cruse, bu uzanımları sırasıyla *çağrışımsal anlam* (*evoked meaning*), *varsayımsal anlam* (*presupposed meaning*) olarak adlandırır. Bu çalışmanın uygulama bölümünde olası eş anlamlı sözcük çiftleri analiz edilirken bu terimler ile ne kast edildiğinin anlaşılması adına *çağrışımsal anlam*, *varsayımsal anlamın* tanımlarına burada kısaca değinilecektir.

2.1. Varsayımsal Anlam

Cruse, eş anlamlılık teorisinde aynı doğruluk-koşulunu taşıyan iki sözcükbirimin mutlak eş anlamlılığını engelleyici faktörlerden biri olarak *varsayımsal anlamı* (*presupposed meaning*) gösterir. Bu terim, bir ifadenin ya da sözcükbirimin kullanımında olduğu gibi kabul edilen, kanıksanan fakat ortaya çıktıkları cümlelerin içinde somut olarak ortaya konulmayan, reddedilmeyen, sorgulanmayan anlamsal özelliklere atfen kullanılır. Bu noktada *varsayımsal anlamı* yaratan etmen, sözcüğün kendi kavramsal yapısının tabiatından kaynaklanan sınırlamalar (seçme sınırlaması) olabileceği gibi, sözcüğün sahip olduğu eşdizimliliklerinden kaynaklanan sınırlamalar (eşdizim sınırlaması) da olabilir. Böylece eş-kullanım sınırlamaları, taşıdıkları özelliklere göre *seçme sınırlaması* (*selectional restrictions*) ve *eşdizim sınırlaması* (*collocational restriction*) olmak üzere ikiye ayrılır.

2.2. Çağrışımsal Anlam

Çağrışımsal anlam (*evoked meaning*), betimsel olmayan anlamın başka bir veçhine atfen kullanılan terimdir. Cruse kendi teorik yaklaşımında çağrışımsal anlamı betimsel olmayan anlam türünün ikincil boyutu olarak göstermektedir. Oldukça girift bir konu olan çağrışımsal anlam, en basit düzlemde, *dil kullanımı* ya da *dil kullanımı* doğrultusunda

biçimlenerek sözcüğe yüklenmiş betimsel olmayan anlam olarak ifade edilebilir. Dil kullanırı terimi aynı zamanda *diyalekt* (dialect) terimiyle de karşılanırken, dil kullanımı terimi de *kesit* (register) terimiyle karşılanmaktadır.

Cruse, çalışmasında *diyalekt* terimini bir dili konuşanlar arasında o dilin yüksek oranda anlaşılabilen değişkelerine ve dili kullanan grupları birbirinden ayıran karakteristik özelliklerine atfen kullanır ve onu *coğrafi* (geographical), *zamansal* (temporal) ya da *sosyal* (social) sınıflara ayırarak inceler (Cruse, 1986, s. 282). Böylece diyalektler - yaş (age), sınıf (class) ve bölgesel yakınlık (regional affiliation) gibi farklı özelliklere sahip dil gruplarıyla ilişkili dilsel değişkeler olarak belirir. Diyalektel değişkelerin yanı sıra dilde kesitsel değişkeler de mevcuttur. Bu çalışma düzleminde kesit (register) “tek bir konuşmacının farklı olaylara ve durumlara uyacak şekilde kullandığı dilsel değişkeler (Cruse, 1986, s. 283)” olarak kabul edilmektedir. Çağrışımsal anlamı yaratan *kesit* faktörü, birbiriyle etkileşim içinde olan üç farklı boyut ile analiz edilmektedir: (i) *söylem alanı* (discourse of field), (ii) *söylem yöntemi* (discourse of mode), (iii) *stil* (discourse of style).

Söylem alanı, dil etkinliğinin işleyiş alanına atfen kavramlaştırılan bir terim olarak kullanıldığı takip edilir. Çünkü dil kullanıcıları, konuştuğu konuya göre o bağlamın çerçevelediği kavram alanı içinden sözcük seçme temayülü gösterir. *Söylem alanı*, çoğunlukla söylenen şeyin içeriğini (context) belirlediği için çevremizde ve içimizdeki dünyaya dair deneyimimizi ifade eden dilbilgisel kalıpların seçiminde büyük etkiye sahiptir. Bu, işleyiş türleri, nesne sınıfları, nitelikler ve miktarlar, soyut ilişkiler vb. gibi faktörleri içermektedir (Halliday, 2007, s. 113).

Söylem yöntemi (discourse of mode) terimi, dil kullanımında seçilen kanala yani iletim biçimine atfen kullanılır. Çünkü dil, seçilen kanala yani iletim biçimine göre farklılık göstermektedir. Halliday, söylem yöntemini, “bir dilin işlevinin durum bağlamında ne amaçla kullanıldığı sorusunun karşılığı (Halliday, 2007, s. 111)” olarak tanımlamaktadır.

Söylem stili, katılımcılar arasındaki ilişkilere atfen kullanılan bir terim olarak betimlenmektedir. Bu terim vasıtasıyla, dil kullanımında dil etkinliğine dâhil olan katılımcıların kim olduğu ve birbirlerine hangi sosyal ilişkiyle bağlı oldukları yönündeki parametreler devreye girer (Halliday, 2007, s. 112).

Cruse'ye göre eş anlamlılık açısından analiz edilen sözcük çiftinin, betimsel anlam yönüyle özdeş olduğu tanıklanırsa, bu sözcük çifti arasındaki anlam farkının betimsel olmayan anlam vecihlerinde aranması gerektir. Böylece betimsel olmayan anlam boyutları, sözcükler arasında tam eş anlamlılığı engelleyici rol oynar ve sözcüklerin bilişsel eş anlamlı olarak etiketlenmesine yol açar.

3. Yakın Eş Anlamlılık

Eş anlamlılık ölçeğinin üçüncü derecesi olan yakın eş anlamlılık kapsamında değerlendirmeye alınabilecek sözcük çiftleri ilk olarak aynı kavram alanı içinde öbeklenen sözcükler olmalıdır, ikincisi sözcüklerin aynı gösterilen ile kavramlaşıp kavramlaşmadığı aydınlatılmalıdır, üçüncüsü sözcük çiftinin aynı önermeyi iletmemesi, ancak belirli şartlar dâhilinde bazı anlamsal özellikler hususunda örtüşme göstermesi gerekmektedir. Tüm bunlara rağmen yakın eş anlamlılığa dair net kurallar oluşturmak

mümkün olmadığı gibi sözcükler arasında yakın eş anlamlı sözcükler çizelgesi oluşturabilmek de kolay değildir.

Cruse, *yakın eş anlamlılık* ve *bilişsel eş anlamlılık* arasına açık bir çizgi çizilebileceğini, fakat eş anlamlılık ölçeği üzerinde ters yönde hareket edildiği takdirde yakın eş anlamlılığın sınırsal çizgisinin belirlenmesinin oldukça zor olduğunu, zira sözcüksel birimler arasında anlamsal mesafe arttıkça yakın anlamlılığın da belli belirsiz şekilde eş anlamlılıktan uzaklaşarak kaybolduğunu belirtir (Cruse, 1986, s. 286). Cruse, bu noktada yakın eş anlamlıları saptayabilmek adına, yakın eş anlamlı sözcük çiftlerinin barındırması gereken “düşük zıtlık derecesi”nden faydalanabileceğini iddia eder ve bu düşük zıtlığı tümcede koyulaştırarak belirgin hâle getirecek dilsel bir formül ileri sürer:

Pek sayılmaz [not exactly] ve daha doğrusu [more exactly] sözcüklerinin ayırtıcı güçlerine güvenelim; bu kelimeler sözlüksel açıdan neyin uygun olduğuna dair görüşlerimizle gayet güzel şekilde eşleşmektedir. *Pek sayılmaz* ve *daha doğrusu* ibareleri sunulan anlam farklarına titizlikle uyuyormuş gibi görünmektedir. Zira normalde bilişsel eş anlamlı kelimelerle birlikte kullanılmazlar (Cruse, 1986, s. 286).

Yakın eş anlamlılık ilişkisinde yukarıda izlenen yöntemde, bir sözcük çifti, yalnızca alt anlam özellikleri bakımından farklılaşıyorsa, bu çiftin yakın anlamlı olması muhtemel görünmektedir fakat bu durumun basit bir korelasyon olmadığı da pretty:handsome (güzel:yakışıklı), mare:stallion (kısarak:aygır) ve murder:execute (cinayet:infaz) gibi sözcük çiftleri üzerinden örneklendirerek anlatılır (Cruse, 1986, s. 287).

Yukarıdaki aktarılan bilgiler doğrultusunda yakın eş anlamlı sözcük setlerinin her sözcüğün birbiriyle yakın eş anlamlı olamayacağı ifade edilmek istenmektedir. Çünkü yakın eş anlamlılığın asla bilişsel eş anlamlılığa doğru hareketi gözlemlenemezken, aksi yönde ilerledikçe yavaş yavaş eş anlamlılıktan uzaklaşılması muhtemel bir durumdur. Böylece yakın eş anlamlı sözcük çiftleri arasındaki anlamsal mesafe arttıkça tersine dönmüş eş anlamlılık ölçeğinin muğlak olan bitiş noktasına doğru ilerlenir ve böylece eş anlamlılık ölçeğinin sonuna gelinir.

“Kuramsal Çerçeve” başlıklı bölümde, Cruse'nin teorileştirdiği *eş anlamlılık* (synonymy) yaklaşımı kısaca aktarılmaya çalışılmıştır. Bu aktarımda temas edilen terimler, uygulama bölümünde yer alacak eş anlamlılık incelemesinde işlevsel olarak kullanılacağı belirtilmelidir.

YÖNTEM

Yöntem bölümünde ilk olarak belirtilmesi gereken önemli husus, eş anlamlılık açısından araştırma konusu olan anahtar sözcükler, dilbilim tabanlı sözcük anlambilim çalışmalarına dair üretilen alan yazında hangi eş anlamlılık yaklaşımı ve tanımıyla ele alınıp incelenirse incelenir, araştırmaların öncül koşulu, eş anlamlılık açısından analiz edilecek sözcükbirimlerin sözlüksel tanımlarına ve içlemsel ilişkilerine dair verilere sahip olunması gerekliliğidir. Bu verileri elde edebilmek adına çalışmanın örneklemini oluşturan sözcük çiftlerinin eş anlamlılık incelemesi yapılmadan önce her bir sözcükbirimin dönemin dil kullanıcılarının kolektif belleğinde tasarlanmış olan kavramsal yapıları ve içlemsel bağıntılarının ortaya çıkarılması zorunludur. Bu hedef doğrultusunda, araştırmaya bir nevi *ara katman* eklenmesi zorunlu hâle gelir. Bu ara

katman, sözcüklerin kavramsal yapısını ortaya çıkarmayı amaç edinir ve bu amaç kapsamında sözcüklerin **bağlam-bağımlı kullanımlarından**, onların dâhil olduğu **kavram alanlarından**, sözcük anlambiliminin **dizimsel ilişkileri** ve **dizisel ilişkilerinden** yararlanarak sözcüklerin kavramsal yapıları ve anlam ağı ilişkileri doğrultusunda onların gösterilen boyutları **anlambirimcik çözümleme** yöntemiyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Burada koyulaştırılarak yazılan terimler, “uygulama bölümü”nde işlevsel olarak kullanılacaktır.

Öyleyse bu çalışmada ilk olarak anahtar sözcüklerin bağlam-bağımlı kullanımları esas alınmak suretiyle sözcüklerin ait oldukları kavram alanı tespit edilecek ve onların dil dizgesindeki dizimsel ilişkileri yanı sıra dizisel ilişkileri de ortaya çıkarılarak elde edilen bulgular, anlambirimcik çözümleme yöntemiyle anlambirimcikler hâlinde sunulacaktır. Böylece eş anlamlılık açısından analiz edilen sözcük çiftlerinin kavramsal açıdan birbirine eşdeğerli olup olmadığı ya da hangi anlamsal özellik yönüyle birbirinden farklılaştığı somut biçimde ortaya çıkacaktır. Bu doğrultuda olası eş anlamlı sözcük çiftlerinin kavramsal yapılarının hangi noktada ayrıklaştığını tespit edebilmek konu açısından ciddi önem arz etmektedir. Bu öneme binaen anlambilim disiplini içinde konumuz açısından fonksiyonel olarak kullanılabilecek yöntem olarak **anlambirimcik çözümlemesi** tercih edilmiştir. Çünkü bu yöntem “belli bir sözcük grubu içindeki ayırt edici yanları belirtmeye ve anlambirimcik demetini oluşturan anlambirimler arasındaki karşıtlığı ortaya koymaya yönelik bir çözümleme biçimidir (Günay, 2007, s. 136-137)”.

Yukarıdaki bilgiler göz önüne alındığında anlambirimcik çözümleme teorisi, sözcüklerin özniteliksel görünümünü yani kavramsal yapılarının boyutlarını göstermesi bakımından bu çalışmanın önemli bir paydaşı olacaktır. Bu durum ise yazının bu noktasında anlambirimcik çözümleme yöntemiyle ilgili temel bilgilere kısaca yer açılmasını gerektirmektedir.

Anlambirimcik çözümleme teorisi, dilbiliminde yapısalcılığın ön planda olduğu 60'lı 70'li yıllarda *gösteren* ile *gösterilen* arasındaki ilişkiyi somut biçimde ortaya koyabilmek adına sesbilim alanında uygulanan sesbirimcik çözümleme yönteminin anlambilime uyarlaması sonucunda ortaya çıkmıştır (Öztoğat, 1990, s. 158; Günay, 2007, s. 109-116). Bu yaklaşım, dilsel göstergenin gösteren boyutunun sesbirimciklerden meydana geldiği gibi, göstergenin gösterilen boyutunun da anlambirimciklerden meydana geldiğini varsayar ve özellikle aynı kavram alanı dâhilinde birleşebilen sözcüklerin karşıtlıkları yoluyla onların anlamlarının tayin edilebileceğini savunur (Günay, 2007, s. 109-110).

Bu teorik yaklaşımın ise kendine has terminolojisi mevcuttur: *Anlambirimcik*, *anlambirimcik demeti*, *sınıf birim*, *üreysel anlambirimcik*, *kavram birim*, *özgül anlambirimcik*, *gücülbirim*, *gücül anlambirimcik*. Şimdi burada koyulaştırılarak ifade edilen terimlerin nasıl anlamlandırıldığına bakalım:

Anlambirimcik, sözcükbirimlerin gösterilen boyutunda tanımlanabilecek *micro* düzeydeki anlamsal özelliklerden her birine yapılan adlandırmadır. Bu sebeple anlambirimcik çözümleme yönteminin temel kavramı olduğunu belirtmek gerekir.

Anlambirimcik demeti, sözcükbirimlerin gösterilen boyutunda saptanan anlambirimciklerin bütününe referansta bulunan adlandırmadır.

Anlambilimci teorisyenler anlambirimcik demetini oluşturan anlamsal özellikleri gösterdikleri niteliklerine göre sınıflandırarak onları farklı terimler ile kavramlaştıır: *Üreysel (türsel) anlambirimcik, özgül anlambirimcik* ya da *gücül anlambirimcik*.

Üreysel anlambirimcik, “bir grup sözcüklerle ilgili olup hepsinde ortak olarak bulunan anlambirimciği belirtir ve üreysel anlambirimcik bütünü *sınıfbirim* olarak tanımlanır (Günay, 2007, s. 109-110)”. Üreysel anlambirimcik, sözcüğün kavramsal yapısında değişmez ve sabit konuma sahiptir.

Özgül anlambirimcik, sözcükbirimin gösterilen boyutunu biricik kılarak özgülleşmesini sağlayan, değişmez ve sabit nitelikli anlamsal özelliklere atfen kullanılan terimdir. Bir kavramın özgül nitelikli anlambirimciklerinin oluşturduğu bütünlüğe ise *kavrambirim* denir.

Gücül anlambirimcik, bağlama göre ortaya çıkan ve belirli koşullarda tanıklık getirebilen sözcükbirimin yan anlamına atıfta bulunan anlamsal özelliktir. Günay, gücül anlambirimciği, “bağlama, görünümüne ve duruma göre, hatta verici ve alıcıya, onların bilme ve inanç dünyasına göre değiştiğini, sözcüğün yananlam düzlemiyle ilgili olduğunu (Günay, 2007, s. 125)” belirtir. *Gücülbirim* ise yan anlamsal nitelikli anlambirimcikler bütünüdür (Vardar, 1988, s. 116).

Söz konusu teorik yaklaşımda yapısalcılar, güncel dili baz aldıkları için anlambirimcikleri önceden belirleyebilmekte ve ona göre bir şema hazırlayabilmektedir. Ancak tarihî Türk dili alanında çalışmanın getirdiği sınırlılıklar dolayısıyla anahtar sözcükbirimlerin anlamsal özelliklerini önceden tayin edebilmek veya hazır hâlde bulmak mümkün değildir; ancak çok genel nitelikli anlamsal özellikler önceden belirlenebilir. Bu süreçte eldeki verilerin tanıdığı imkanlar doğrultusunda, anahtar sözcüğün gösterilen boyutunda tespit edilen anlamsal özellikler üreysel, özgül ve gücül (çağrışımsal anlam ya da yananlam) olarak etiketlendirilmeye çalışılacaktır. Şunu önemle ifade etmek gerekir ki bu etiketlendirme safhasında sözcüğün bağlam içinde sezilen anlamsal özelliğinin varlığı tanıklansa da onun türünün belirlenmesinde bazı zorluklar yaşanması muhtemeldir.

Bu çalışma kapsamında anlambirimcik çözümleme yöntemiyle ele alınan sözcüksel birimlerin tam ve mükemmel bir sözlüksel tanımını betimlemek amaçlanmamaktadır. Asıl amaç, o dönemin dil kullanımının semantik belleğinde kodlu olan iki sözcüksel birim arasındaki anlamsal farkın yakalanması ve tanıklanmasıdır.

UYGULAMA

Uygulama bölümü için ilk olarak belirtilmesi gereken husus, örnekleminin veri kaynağı olan Harezmi Temas Lehçesi ile üretilen *Kışaşū'l-Enbiyā*'nın Tahran ve Londra nüshalarıdır. Bu bölümün başında öncelikle örneklem evrenimizi oluşturan *ağrīg* ve *hāsta* sözcüklerinin nüshaların eş-bağlamlarında takip edilen değişkeli kullanımlarına yer verilecektir. Daha sonra her bir sözcükbirim öncelikle kendi nüshası çerçevesinde, gerektiği durumda da dönemin diğer yazılı eserleri çerçevesinde tanıklanan kullanımları referans gösterilerek anahtar sözcüklerin gösterilen boyutunu kavrayabilmek adına sözcükler üzerinde anlambirimcik çözümleme yöntemi uygulanacaktır. Uygulama

bölümünden elde edilen dilsel veriler, makalenin sonuç bölümüne yön verecek ve sözcük çiftinin eş anlamlılık derecesinin etiketlenilmesinde etkin rol oynayacaktır.

Şimdi aşağıda görüleceği üzere nüshaların eş-bağlamları mukayese edildiğinde, Tahran nüshası ile Londra nüshası sözcüksel açıdan farklılaşma gösterir. Bu noktada Tahran nüshası müstensihisi **ağrīg** sözcüğünü kullanmayı tercih ederken, Londra nüshası müstensihisi ise **hāsta** sözcüğünü kullanmayı tercih ettiği takip edilir:

T. ağrīg ~ L. hāsta

I. T. 227a/10: Süleymān yigirmi künde ol tegrede çawuqtı. **Ağrīgka** okıp ürse onguldı, tilweke okısa sağaldı.

L. 144r/19: Süleymān yegirmi künde ol tegrede çavıkdı, **hāstanı** okup dem bërse şıhhat taptı, divāneğa okusa sağaldı.

II. T. 227b/7: Aydılar: Yalawaç erseng mu'cize körgüzgil. Aydı: Mu'cize ol turur, ölügni tirgüzür-men, **ağrīgı** ongultur-men, alanı, toğa közsüzni eğgü kılur-men.

L. 170v/5: Aydılar: yalawaç erseng mu'cize körgüzgil. Aydı: mu'cize ol turur kim ölügni tirgüzür-meni **hāstanı** yahşı eter-men, pisni toğa, közsizni körer kılur-men.

1.1. ağrīg

T.- ağrīg (isim)

Tahran nüshasında **ağrīg** sözcüğünün isim ulamındaki kullanımları incelendiğinde anahtar sözcüğün çok anlamlılık kazandığı, bu yönüyle de farklı niteliklerde anlambirinciklerle kodlu olduğu anlaşılmaktadır. **ağrīg** sözcüğünün kavram kümesindeki anlambirincikler şu şekilde sıralanabilir:

▪ **ağrīg: insan vücudunun herhangi bölgesinde ya da bir uzuvda, iç ya da dış faktörlere bağlı olarak oluşan anlık acı ya da uzun süreli ağrı, sancı. (özüml anlambirincik)**

ağrīg sözcüğünün bağlı olduğu gösterilen 'insan vücudunun herhangi bölgesinde ya da bir uzuvda, iç ya da dış faktörlere bağlı olarak hissedilen anlık acı ya da uzun süreli ağrı, sancı' olarak tanımlanabilir. Tahran nüshasında his kavram alanına ait olan **ağrīg** sözcüğünün burada tanımlanan göndergesel anlamıyla tespit edilen bağlamlar için bk. 60b/11, 12; 69b/14; 71b/4; 84a/16, 17; 117a/15; 121b/10; 156a/6; 163a/4; 232b/19; 272b/14; 279b/7; 304b/8; 308a/6; 334a/3; 363b/10; 377b/5. **ağrīg** sözcüğünün nüshada takip edilen kullanım alanı onun geniş ve kapsayıcı bir kavram olduğuna işaret edicidir. Mesela dil kullanırı, insanın vücudunda anlık olarak hissettiği acıyı tanımlarken **ağrīg** sözcüğünü kullanabilmektedir: "Belkīs ol serāyka kirip uğıyurda üpüg kuş tūngükdin kirip bitigni Belkīs üskinde koğdı. Oğğanmadı. Töşi üze ağıp kondı, iki emükleri arasında tumsuķı birle kaktı. Ağrīgında oğğanadı." (232b/19). Yine aynı dil kullanırı dışarıdan vücuda alınan darbe ve kesik gibi yaraların yarattığı daha uzun süreli acı için de **ağrīg** sözcüğünü kullanabilmektedir:

Mevlā ta'ālā bir ferīştēni ādemī şūretinçe ıdtı ođrı teg bolup keldi. Anı körüp tuttı. Tang atgınça ikegü turuşıtlar, ferīşte Ya'kūbnı kötrüp yerke çaldı. Ya'kūb

yalawaçning uyluk tamurı ağırdı, uzun tün ingrandı, ağırında uğımadı. Mevlā ta'ālāka nezr kıldı, apang Mevlā ta'ālā mānga bu ağırdın şıfā bërse kayu yēm içim kim mānga sewügrek turur, anı özümke harām kılgay-men, yēmegey-men, tidi. Mevlā ta'ālā Ya'kūbka şıfā bërdi. (84a/16, 17)

Tahran nüshasında *ağrīg* sözcüğü “ağrı / acı” anlamıyla kullanıldığında genellikle bu ağrıya sebep olan canlı ya da nesne ismiyle dizimlenme eğilimi gösterir: Eyyüb ol *hiṭābka* hoşlanıp **kurtlar ağrığın** tuymas erdi” (163a/4); “Yana aydı: Ey ata mening üç vaşiyetim bar, biri ol kim mening elgimni adaķımını bağlağıl, **biçek ağrığında** talpınsam tonuñ kanķa bulğanmasun”, (69b/14) Dil kullanımının *ağrīg* sözcüğünü, *kurtlar ağrığı* ve *biçek ağrığı* şeklinde sözcük birlikteliğiyle kullanmasındaki temel gaye *ağrīg* sözcüğünü kavramsal yönden sınırlandırarak onu kısıtlamak yani dilsel göstergenin gönderimini spesifikleştirmektir. Bu kullanımsal eğilim, “hamile bir kadının doğum vaktinin geldiğine işaret eden ağrı ya da sancı yani doğum sancısı” kavramı için de **oğlan ağrığı** eşdizimliliğini yaratmıştır: “Şafūrāka **oğlan ağrığı** tegdi,” (172b/1); “Kaçan Meryemnüñ ayı küni yetildi erse **oğlan ağrığı** belgürdi, koptı hurmā yığacı tüpinge bardı.” (272b/14) Söz konusu sözcüksel birliktelikler *ağrīg* sözcüğünün eş-kullanımsal sınırlamalarını gösterirken, toplumun algılayış biçimini ve algısal yönünü göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Sonuç olarak tüm bu kullanımlar, Tahran nüshasında *ağrīg* sözcüğünün “**insan vücudunun herhangi bölgesinde ya da bir uzuvda, iç ya da dış faktörlere bağlı olarak hissedilen anlık acı ya da uzun süreli ağrı, sancı**” özgül anlambirimciği ile tanımlanmasını sağlamaktadır.

▪ **ağrīg : (içsel) ağrılı hastalık**

ağrīg sözcüğünün bağlı olduğu kavram ‘(içsel) ağrılı hastalık’ gücül anlambirimciğiyle tanımlanır. Tahran nüshasında *ağrīg* sözcüğü ‘hastalık’ göndergesiyle şu bağlamlarda tanıklanmaktadır: 53b/9; 251b/13; 308a/6; 327b/6; 378a/10; 381a/16.

ağrīg kavramında tanımlanan anlambirimciği daha iyi kavrayabilmek adına - Tahran nüshasından takip edildiği kadarıyla - *ağrīg* sözcüğü ile aynı kavram alanında öbeklenen Ar. alıntı *illet* sözcüğüne temas etmek gerekir. Tahran nüshasında *illet* sözcüğünün kullanımları incelendiğinde *illet* ile *ağrīg* sözcüklerinin kullanım alanları arasında farklar belirginleşir. Özellikle *ağrīg* sözcüğünün dönemin dil kullanımı tarafından daha belirli ve sınırlı bir çerçevede kullanıldığını söylemek mümkündür. Mesela *ağrīg* sözcüğü, dil kullanımının semantik belleğinde özellikle deri ve zührevi hastalıklar gibi belirli semptomlarla kavramlaşmış hastalıkları da kapsayabilen üst anlamlı bir sözcük değildir. Çünkü Tahran nüshası dil kullanımı zührevi bir hastalığın açıklamasını yaparken *ağrīg* sözcüğü yerine daima Ar. alıntı *illet* sözcüğünü kullanmayı tercih etmektedir: “**Üdre ut endāmdaķı şış ‘ileti bolur**” (188a/11). Bunun yanında *ağrīg* sözcüğünün, *cüzām* gibi bulaşıcı hastalık isimleri, *nāsūr*, *alalık* gibi deri hastalık isimleri ya da *üdre* gibi insan vücudunun belirli bir bölgesinde meydana gelen bozukluklara dair hastalık isimleriyle de birlikte kullanılmadığı takip edilir. Dil kullanımı bu tür hastalık isimleriyle *illet* sözcüğünü dizimleme eğilimindedir. Daha açık bir ifadeyle dil kullanımında *ağrīg*

sözcüğünün bu tür hastalık isimleriyle kullanımının olmaması, aslında onun nasıl bir hastalık olarak algılandığını kavramamıza yardımcı olur: “İşlegen bişegüde birisi cüzām ‘illetliğı erdi” (202b/19); “İdi ‘azze ve celle olarka nāsūr ‘illeti bērdi” (205a/3); “Ölüg tirgüzmek mu‘cize bolğay ammā körmesni taķı alalık ‘illetini otaçılar me dārā birle ongulturlar.” (275a/10)

Böylece Tahran nüshası ekseninde *ağrīg* ve *illet* sözcüklerinin kullanımları kıyaslandığında *illet* kavramının içlemi ‘insan vücudunda tezahür eden, gözle görülebilen, bilinen ve teşhis edilebilen zührevî hastalık’; kaplamı da “*cüzām, nāsūr, alalık*” olarak tanımlanabilir. Bunun yanında *illet* sözcüğünün içlemine dayalı oluşan kullanım alanları, *ağrīg* sözcüğüyle belirli bir noktada kesiştiği de ifade edilmelidir.

Bu durumda şu soruları sormamız gerekmektedir: *ağrīg* dönemin dil kullanımının zihninde nasıl bir hastalıktır ya da sözcüğün içlemi ve kaplamı nasıl tanımlanabilir?

İlk olarak *ağrīg* ‘hastalık’ anlamıyla tanıklandığı bağlamlar üzerinden bakıldığında, anahtar sözcüğünün “ağrı, sancı” temel anlamının bağlam içinde ‘kişinin vücudu içinden hissettiği ağrıya dayalı oluşan durumu yani ağrılı ve sancılı hastalık’ anlamına evrildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple *ağrīg* sözcüğü, o dönemde bilinmeyen, adı konulmamış ancak kişinin vücudunda hissettiği ağrılar dolayısıyla yorgun ve hâlsiz düşmesine, solgunlaşması, normal hayatına devam edememesine sebep olan durum için kullanıldığı ve bu yönde kavramlaştırıldığı anlaşıyor: “Ançada resül ‘aleyhi’s-selām ağrīgı azrak boldı. ... Resül ‘aleyhi’s-selām Ebū Bekrka iktidā kıldı, namāz ötemedi, hücreka keldi. Kün kelü ağrīgı ziyāde boldı, kıızıl menğzi sargardı, çiçek teg engleri soldı.” (378a/10) Bu bağlam ile *ağrīg* kavramının ‘hastalık’ algısının vücutta yarattığı ızdırap ve ağrının stabil olmadığı, zamanla azalabilen ya da gittikçe artabilen değişken ve geçici olduğu söylenmelidir: “(Ebū Bekr) Ağrīgı artuķrak boldı erse ‘Āyişeka bērdi, minde kiğin munı ‘Ömerka bērgil, aygıl.” (381a/16) Eğer bu hastalık artma süreci içindeyse kişinin ölümü ile sonuçlanabilmektedir. Çünkü yukarıda aktarılan her iki bağlamda da Muḥammed peygamber ve Ebū Bekr’in gittikçe artan *ağrīg*’i onların ölümüne neden olur. Bunların sonucunda o dönemin dil kullanıcılarının, nedenini bilmedikleri ağrılı ve ızdıraplı hastalıkları *ağrīg* olarak ifade ettiği tanıklanır ve genellikle *ağrīg* kavramının ölüm ile bağdaştırıldığı ve bu yönde bir algının oluştuğu da söylenebilir: “Ebū Bekrning zāhir kerāmetlerindin biri ol erdi kim **ağrīgında vaşıyyet kıldı**,” (327b/6) Dil kullanımının bu algılayışı doğrultusunda oluşan bağdaştırma, dil dizgesinde *ölüm ağrīgı* eşdizimsel yapının yaratımına neden olduğunu varsaymak mümkündür: “Resül ‘aleyhi’s-selām tört tükel yaşamışda ‘Abdu’l-Muṭṭalib ağrıdı, bildi kim **ölüm ağrīgı** turur, dünyādın bargu vakt boldı” (308a/6); “İbrāhīm aydı: Men nücüm ‘ilminde kördüm, manga **ağrīg kelgü teg** turur, men çıkmas-men, tidi.” (53b/9)

▪ **ağrīg : hasta kişi [canlı / insan / nötr-cinsiyet / nötr yaş]**

ağrīg sözcüğünün bağlı olduğu kavram kümesinde ‘hasta kişi’ gücül anlambirimciği tespit edilir. Tahran nüshasında *ağrīg* sözcüğünün ‘hasta kişi’ göndergesiyle tanıklanan bağlamlar için bk. 14a/17; 85a/7; 151b/5; 158a/19; 164a/2, 4, 5; 190a/11; 227a/10;

237b/14; 247b/8; 274b/7; 363b/10. Referans gösterilen bu bağlamlar vasıtasıyla *ağrīg* sözcüğü dönemin dil kullanımının zihninde canlı varlıklardan sadece insan türü özelinde 'ağrıya ve sancıya *mübtelā* olan kişi' olarak kavramlaştırıldığı anlaşılır: "Zālūhā Yūnusnı yēti deryādın keçürüp tēngiz kırīgında kōddı. Kānatı yolunmış **kuş teg za'īf ağrīg.**" (247b/8) Bu doğrultuda, *ağrīg* kişi referansını, bedeninde acı ve ağrı hisseden, bu sebeple yatakta yatan ya da zayıf düşen kişilere gönderimli kullanıldığı takip edilmektedir. Mesela dil kullanırı bir hastalıktan dolayı eti delik deşik olan, zayıf düşmüş bir kişi için de *ağrīg* kişi referansını kullanmayı tercih etmesi önemlidir. (bk. 158a/5-18; 164a/2, 4, 5) Fakat *ağrīg* sözcüğünün kaplamında "doğuştan ya da sonradan engelli olan kişiler" tanımlı olmadığı ise şu bağlamdan somut biçimde anlaşılmaktadır: "Ādem olarka baktı kimini **karāgu** kördi, kimini **aḥsaḳ** kördi, kimini **ağrīg** kördi, kimini **olturum** kördi, kimini **ağın** kördi, kimini **sağır**, kimini **tillig** kördi, kimini **tilsiz** kördi." (14a/17) Bu bağlam, dönemin dil kullanımının kişilerin sahip olduğu bedensel engellilik durumuna göre ayrı terimler ürettiğini göstermekle birlikte *ağrīg* sözcüğünün *karāgu*, *aḥsaḳ*, *olturum*, *ağın*, *sağır* gibi sözcüklerden ayırt edici anlambirimciğinin "kişinin sahip olduğu fiziksel ızdırıp ve acı" olduğunu da kanıtlayıcıdır. Sonuç olarak buraya kadar ki tüm bilgiler bütünsel olarak değerlendirildiğinde *ağrīg* kavramı belirli bir hastalık ismiyle özelleşmeye uğramadığı, salt "ağrılı ve sancılı bir hastalık sürecinde olan kişi" olarak kodlandığı sonucu ortaya çıkarır. Doğal olarak bu süreç insan varlığı için istenmeyen ve olumsuz bir durumdur: "(Yūsuf) Atasıda kiḏin yigirmi tōrt yıl tirildi, anda kiḏin **ağrıdı**, üç ay taḳı yēti kūn **ağrīg** erdi, āḫir 'ömri boldı erse münācāt kıldı" (151b/5) Bunun yanı sıra *ağrīg* yani "hasta kişi" hastalıktan kurtulup iyileşebilir. Bu durum Tahran nüshasında *ağrīg ongul*- eşdizimliliğiyle dil dizgesinde dizimlenir: "Ebū Bekr aytur: Ol kūn **ḳamuğ** suwlar süçidi, **ḳamuğ ağrıglar onguldi**, **ḳamuğ tilweler** aḳıldı, **ḳamuğ tikenler tōküldi**, yer yüzi **yaşardı**, **çiçeklendi**, **muğlarınḡ otı öçti**, **ḳamuğ butlar yüzün tüşti.**" (190a/11) *ağrīg ongul*- eşdizimliliği için bk. 227a/10; 274b/7. İnsan vasıtasıyla gerçekleşen bir iyileşme değil de Tanrı tarafından gerçekleştirilecek bir iyileşme durumu söz konusuysa dil kullanırı *şifā bēr*- eylemini kullanmayı tercih etmektedir: "İḏiyā tevfiḳ bērding, bu iwni ḳopardım, emdi biş ḥācetim bar, revā kılḡıl. Evvel, **ḳayu yazukluğ ḳul tevbe kılḡalu** bu iwke kirse tevbesin bedirleḡıl, yarlıḳaḡıl. İkinci, **ḳayu ağrīg kirse şifā bērgil.**" (237b/14)

Tüm bu kullanımlar vasıtasıyla dönemin dil kullanımının zihninde *ağrīg* kavramının 'canlı, sadece insan için kullanılabilen, belirli bir hastalık ismiyle özdeşleşme de genel itibariyle ağrılı ve acılı bir hastalığa *mübtelā* olan, zayıf düşmüş hasta kişi' olarak tasarlaştığı sonucuna ulaşılır.

▪ **ağrīg: dert, keder**

ağrīg sözcüğünün bağlı olduğu kavram 'dert, keder' gücül anlambirimciğiyle tanımlanır. İnsan zihni, dil kullanımının semantik belleğinde var olan *ağrīg* 'insanın vücudunda hissettiği fiziksel ağrı' kavramından hareketle "insanın yaşadığı kötü bir olay ya da aldığı kötü haber sonrasında kendisinde hissettiği ruhsal ağrıyı" ifade edici biçimde kodlamıştır. Böylece *ağrīg* o dönemde metafor yoluyla bugün için 'dert, keder' olarak tanımlayabileceğimiz bir yan anlam kazanmıştır:

... körmes mü-sen, sānga ne tiyürler, ayturlar: 'Āyişe Şāfvān birle song kaldılar, aning için kim resūl 'aleyhi's-selāmdın burun 'Āyişeni Şāfvān kolar erdi ya kendü 'āşık bolmış erdi. 'Āyişe aytur ražiya'llāhu 'anhā: Kaçan bu sözni işittim erse **yawlaḵ emgendim, aḡrīgım** takı arttı, iwke kirdim, yüz urundum, atam anamka aydım: Mānga bu sözni nelük aymadıngız, resūlka barıp sözlep 'özi ḵolḡay erdim. (375a/5)

Yukarıda aktarılan bağlamın öncesinde Kur'anda da yer alan ve Müslümanlar arasında da İfk Hadisesi (Fayda, 2000, s. 507-509) olarak bilinen olay geçer. Dönemin dil kullanırı Ayşe'nin kendisine atılan iftira karşısında hissettiği olumsuz duyguyu *aḡrīg* sözcüğüyle ifade etmesi, sözcüğün gücül anlambirimciğini tanıklayıcıdır.

▪ olumsuz değer (anlam değeri)

İncelemenin bu bölümüne kadar *aḡrīg* sözcüğünün dil kullanımının zihninde bağlı kavramlar 'ağrı, acı', 'ağrılı hasalık', 'hasta kişi', 'dert, keder' olarak tespit edilmiştir. Sözcüklerin bağlı olduğu imajların, aynı zamanda insan zihninde belirli bir yönde duygu değeri yarattığı göz önüne alındığında *aḡrīg* sözcüğü, insan üzerinde olumsuz yönde bir duygu oluşturduğu sonuca ulaşmak mümkündür.

1.2. hāsta

hāsta (Far.) “wounded; sick, infirm; fruit-stone; ground prepared for sowing; excited, roused.” (Steingass, 1998, s. 460)

L.- hāsta (isim)

Londra nüshası boyunca *hāsta* sözcüğü, “(özi) **hāsta bol-** (140r/2), (özini) **hāsta ḵıl-** (128v/6; 139v/20), **hāsta** (144r/19; 170v/5)” şeklinde kullanımlarıyla takip edilir ve sadece iki yerde isim ulamındadır (bk. Ata, 2019, s. 629). Bu şartlar altında sözcüğün isim ulamında tanıklanan kullanımlarıyla ancak şu anlamsal özellikler betimlenebilir: + [canlı], +[insan], +[hasta kişi, beden yönüyle sıhhatini, sağlığını kaybeden kişi].

Yukarıda **hāsta** sözcüğünün gösterilen boyutunda tanımlanan 'hasta kişi, beden yönüyle sıhhatini, sağlığını kaybeden kişi' özgül anlambirimciği için aşağıda bazı açıklamalar yapılacaktır:

Yukarıda da belirtildiği üzere *hāsta* sözcüğü Londra nüshasında isim ulamında sadece iki yerde tanıklanabilmektedir. Bu iki bağlamda, *hāsta* sözcüğünün dil dizgesinde diğer sözcüklerle kurduğu dizimsel ilişkiler yönüyle ele alındığında kavram üzerine bazı yorum ve çıkarımlar yapılabilir:

Londra nüshasında *hāsta* sözcüğü ilk olarak 144r/19 şeklinde numaralandırılan tümce içindeki kullanımıyla tanıklanır: “Süleymān yegirmi künde ol tegrede çavıkdı, **hāstanı** okup dem bërse şıḥhat tapdı, **divāneḡa** okusa sağaldı.” (144r/19) Aktarılan tümcede *hāsta* ve *divāne* sözcükleri birbiriyle koşutluk sergiler. Dönemin dil kullanımının semantik belleğinde aynı kavram alanında öbeklendiği anlaşılan *hāsta* ve *divāne* kavramlarının ortak anlambirimciğini 'sağlığını kaybeden kişi' şeklinde tanımlamak mümkünken, kavramların 'beden' ve 'akıl' ayırt edici anlambirimcikleri yönüyle de bağdaşmazlık içinde olduğunun önemle altını çizmek gerekir.

hasta : +[canlı] ,+ [insan], +[sağlığı yerinde olmayan], + [bedensel], +[yorgun ve zayıf düşen].

divāne: +[canlı], +[insan], +[sağlığı yerinde olmayan], + [zihinsel], +[norm dışı davranan].

Aynı bağlamda *hasta* sözcüğü *şihhat tap-* “sıhat bulmak, iyileşmek” eylemiyle dizimlenmiştir. Bu dizimleniş bedensel sağlığını kaybeden bir kişinin tekrar sağlığını bulabileceğini, iyileşebileceğini de göstermektedir. Bu bağlam da *hasta* sözcüğü dil kullanırı tarafından “beden” kriteri çatısı altında genel nitelikli olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

Londra nüshasında *hasta* sözcüğü ikinci olarak 170v/5 şeklinde numaralandırılan tümce içinde şöyle tanımlanır: “Aydılar: yalavaç ērseng mu‘cize körgüzgil. Aydı: mu‘cize ol turur kim **ölügni** tırgüzür-meni **hastanı yahşı eter-men**, pisni toğa, közsizni körer kılur-men.” (170v/5) Dikkatle incelendiğinde aktarılan tümcede sözdizimsel açıdan bir aksaklık göze çarpar. Bu durumda önce tümcede sezinlediğimiz aksaklığı göstermek ve sonrasında bu aksaklığın sebebini tespit etmek, tümcenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Yukarıdaki tümcenin semantik kurgusundan anlaşıldığı kadarıyla, dil kullanırı **ölüg**, **hasta**, **pis** ve **?* közsiz** sözcükleri arasında belirli bir tema üzerinden sözcükler arasında paralellik kurarak anlatımını gerçekleştirmektedir. Bu noktada Londra nüshasında (**?***) soru işaretli olarak belirtilen leksikal birim aydınlatılmaya çalışılacaktır:

İlk olarak belirtilmesi gereken husus, “Aydılar: yalavaç ērseng mu‘cize körgüzgil. Aydı: mu‘cize ol turur kim ..” buraya kadar bir aksaklık olmadığı; anlamsal sorun bu noktadan sonra ortaya çıkar: “**ölügni** tırgüzür-meni **hastanı yahşı eter-men**, **pisni toğa**, **közsizni** körer kılur-men.” Bu sorun iki farklı şekilde aktarılıp birtakım çıkarımlarda bulunulabilir:

Birincisi, tümce şu şekilde öbek yapıları bölümlenebilir: **ölügni tırgüz-** “ölüyü dirilt-”, **hastanı yahşı et-** “hastayı iyi et-”, **pisni ...?..**, **toğa közsizni körer kıl-** “doğuştan kör kişiyi görür hâle getir-”.

İkincisi, tümce şu şekilde de öbek yapıları bölümlenebilir: **ölügni tırgüz-** , **hastanı yahşı et-** , **pisni toğa** (bir sonraki **kıl-** eylemine atfen), **közsizni körer kıl-** .

Birincisi kabul edildiğinde, tümcede bir eylem eksikliği belirginleşir ve müstensihin burada eylemi yazmakta zorlandığı ya da eylemi yazmayı unuttuğu yorumu üretilebilir. Bu durumda **toğa** sözcüğü bir diğer öbek yapıya dahil edilir ki bu da *hasta* sözcüğünün kavramsal yapısının tanımlanması etkileyecektir. Çünkü o zaman dil kullanırı tarafından doğuştan var olan uzuv eksikliği ya da yetisel kayıpların, *hasta* sözcüğünün kaplamına dahil edilmediği yorumu geliştirilebilir.

İkincisi kabul edildiğinde, **toğa kıl-** birleşik eylem yapısıyla kullanımı ortaya çıkar ki bu da semantik açıdan bağlamın içeriğiyle uygunluk göstermez. Burada öncelikle şu soru sorulmalıdır: **toğa kıl-** nedir yani nasıl anlamlandırılabilir?

Bu soruyu yanıtlayabilmek için öncelikle *toğa* sözcüğünün tarihî Türk dilinde ne zaman ve nasıl kullanıldığına bakılması ve onun kavramsal yapısı üzerine odaklanılması gerekir:

toğa sözcüğünün kullanımıyla ilgili yapılan inceleme, sözcüğün Eski Türkçe döneminde Eski Uygur ve Karahanlı dönem eserlerinde kullanıldığını, ancak Erken Orta Türkçe dönemindeyse nadiren kullanıldığını gösterir. Bu kapsamda *toğa* sözcüğü kronolojik olarak ele alındığında, sözcüğün Eski Türkçe döneminde nasıl kullanıldığını bakalım:

Caferoğlu *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *toğa* sözcüğünü şöyle tanımlamıştır: **“toğa / tuğa Hastalık, sakatlık, kör / toğasız Hastaliksız, sıhhatli”** (Caferoğlu, 2015, s. 243, 251). *Altun Yaruk*'ta **toğa**⁵ sözcüğü sadece *ig toğa* ikilemesiyle takip edilir (Kaya, 1994). Tekin, *Maytrısimit*'teki bağlamları referans göstererek **toğa**⁶ sözcüğünü dizin bölümünde “kör”, **toğasız**⁷ sözcüğünü ise “hastaliksız” göndermeleriyle karşılamıştır (Tekin, 2019, s. 479). *Daşakarmapathāvadānamālā* adlı Uygur Türkçesi eserinde ise dönemin dil kullanıcıları **toğa**⁸ sözcüğünü genellikle *ig toğa* ikilemesiyle kullanmakla birlikte tek yerde **“toğa teglük erip ...”** şeklinde dil dizgesi içinde tanıklanır (Elmalı, 2016, s. 89). Elmalı söz konusu çalışmasındaki bu bağlamlardan yola çıkarak dizin bölümünde *toğa* sözcüğünü “hastalık” göndergesiyle tanımladığı görülmektedir (Elmalı, 2016, s. 444).

Karahanlı Türkçesi metinleri üzerine yapılan çalışmaların dizin bölümlerinde ise **“tuğa**⁹ hastalık ve iç hastalığı” (Ercilesun, 2014, s. 898), **“toğa**¹⁰ hastalık” (Arat, 2018, s. 1249), **“toğa**¹¹ doğma” (Arat, 2006, s. LXIV) şeklinde göndermelerle karşılaşılmaktadır.

Özetle ifade edecek olursak Eski Türkçe'de *toğa* sözcüğünün tanıklandığı eserlerin dizin çalışmalarında araştırmacıların, söz konusu sözcüğü isim ulamında “hastalık”, sıfat ulamında “kör”, zarf ulamında “doğma” şeklinde anlamlandırdığı ortaya çıkar. Bu dönemde sözcüğün kullanımlarında dikkat çekici husus ise *toğa* hem Uygur hem de Karahanlı Türkleri tarafından daima *ig toğa* eşdizimliliğiyle kullanılmış olmasıdır.

Ancak *toğa* sözcüğünün - dipnotlarda da gösterilen - bağlamsal kullanımlarının yol göstermesiyle birlikte - dil dizgesindeki dizimsel ilişkilerine bütüncül bakıldığında *toğa* sözcüğünü isim ulamında **“doğuştan gelen hastalık, sakatlık”** betimsel anlamıyla

⁵ “ötrü kamag **ig toğa** ...” [AY:590/12]; “arığ tikig **ig toğa** adıra bilser otaçı ...” [AY:590/18]; “.. yiil tıltağlıg **ig toğa** ..” [AY:592/9]; “.. ol montag yanglıg **ig toğag**” [AY:588/17]

⁶ “emgekin kişi ajunınta toğar .. ög karnınta **toğa teglük toğar** [Maitr. 85, 24]; **toğa teglük kişi** [Maitr. 43, 15]”.

⁷ **“igsiz toğasız adsız tudasız ögrünçü”** [Maitr. 1,44]

⁸ **“toğa teglük erip ...”** [Dasak.:89]; **“igi toğası ...”** [Dasak.:1090]; **“igni toğası ...”** [Dasak.: 2728]; “ol erning **igi toğası** kalısız kēter” [Dasak.:2800]; “ol iglig erke buşı bērip **igin toğasın** birtem kētereyin” [Dasak.:2816]; “... sening balıkdakı **ig toğa** kētgüsü yok” [Dasak.:3543]; “Mening balıkımdakı uluşumdakı **ig toğa** kētmez ..” [Dasak.: 3547]; “himavant tag kısılinga baralıb bo **ig toğaka** em bolguluk ot anta bar tēp tērler” [Dasak.: 4559].

⁹ *tuğa* bundan **ig tuğa** denir; “hastalık ve iç ağırılığı” demektir.” [DLT:445]

¹⁰ “kamuğ edğülükke neng ol yolçısı; **kamuğ ig toğaka** neng ol emçisi” [KB:3979]; “olarda birisi otaçı turur; **kamuğ ig toğaka** bu emçi turur” [KB:4356]; “yanut birdi ögdülmiş aydı ay can; tirig bolsa yalnguk yorır **ig toğan**” [KB:5978]; “yavuz kılma könglüng tilingni yıga; yazukça kefarete bolur **ig toğa**” [KB:5979]

¹¹ **“toğa körmez erdi edibning közi”** [AH:485]

kavramlaştırılarak kullanıldığı ortaya çıkar. Böylece Eski Türkçe dönemi dil kullanımının **ig** ve **toğa** sözcüklerini birlikte kullanmasına etken olan temel faktörün bilişsel eş anlamlılık ilişkisi olmadığı, aksine sözcüklerin birbirleriyle yakın eş anlamlılık ilişkisi taşıdığı tespit edilir.

Erken Orta Türkçe dönemi eserlerinde ise **toğa** sözcüğünün KE/Tahran nüshasına kadar sadece KE/Londra nüshasında tek yerde kullanımı tanıklanmaktaydı. Bu söz konusu kullanım ise hâlihazırda üzerinde tartıştığımız bağlam olduğunu belirtmek gerekir. **toğa** sözcüğü KE/Londra nüshasında tek yerde tanıklanmasına rağmen KE/Tahran nüshasında beş yerde sıfat ulamında “doğuştan” anlamıyla, bir yerde zarf ulamında “daima, hep” anlamıyla tanıklanır.¹² KE/Tahran nüshasında **toğa karağu** ya da **toğa közsüz** eşdizimli kullanımları, sözcüğün Eski Türkçedeki kullanımlarıyla aynı paralellikte kullanıldığının göstergesidir.

Sonuç olarak bu çalışmada **toğa** sözcüğü isim ulamında “doğuştan gelen hastalık, sakatlık”; sıfat ulamında “doğuştan/anadan doğma” göndergesel anlamlarıyla tanıklandığı için sözcüğün ulamına bağlı biçimde söz konusu göndergesel anlamlar üzerinden hareket edilecektir. Sözcüğün göndergesel anlamları göz önüne alındığında, Londra nüshası özelinde şu soru sorulmalıdır: **toğa** sözcüğü tümce içinde isim ulamında mı, yoksa sıfat ulamında mı değerlendirilmelidir?

toğa sözcüğü isim ulamında değerlendirildiğinde **pisni toğa kıl** - “cüzam hastalığını hasta etmek” gibi bir anlam ortaya çıkar ki bu da semantik açıdan bağlamın bütünüyle çelişmiş olur. Ancak **toğa** sözcüğünü sıfat ulamında değerlendirip tümce içinde dizimlenen **közsüz** sözcüğünün niteleyicisi olarak kabul edildiğinde, hem sözcüğün Eski Türkçedeki dizimsel örüntüsüyle örtüşme gösterecek hem de tümcenin semantik yapısıyla uyum içinde olacaktır: **toğa közsüzni körer kılar-men “doğuştan kör kişiyi görür hâle getiririm”**

Bu noktada bir parantez açarak Londra nüshası müstensih(ler)i üzerine birtakım yorumlarda bulunmak gerekmektedir. Londra nüshası müstensihinin 170v/5'te **toğa** sözcüğünü **pisni** sözcüğüyle öbek bir yapı içinde kurgulama çabası, onun müellif hattında geçtiği anlaşılan **toğa** sözcüğüne aşına olmadığının hatta bu sözcüğü anlamlandırmakta da zorlandığını göstericidir. Tahran nüshasında birden fazla yerde kullanılan **toğa** sözcüğünün, Londra nüshası eş-bağlamlarında görmezden gelinerek devam edilmesi de bu yargıyı kuvvetlendirir. Londra nüshası müstensihlerinin **toğa** sözcüğü üzerinden tanıklanan bu tutumu, aynı zamanda **êçi**¹³ sözcüğünde de tanıklanır. Araştırmamız

¹² **toğa** sözcüğünün Tahran nüshasında tanıklandığı yerler için bk. 274b/7; 275a/11; 280b/10,16; 306b/14.

¹³ Tahran nüshasında **êçi** sözcükbirimi mevcuttur ve semantik açıdan eşadlılık gösterir: erkek kardeş, kadın: erkeğe ait olan kadın.

êçi : “erkek kardeş” göndergesiyle tanıklanan bağlamlar için bk. 91b/2, 6; 94a/15; 94b/1; 95a/16; 95b/11; 127a/1; 133a/8. Bu göndergeyle tanıklanan **êçi** sözcükbirimi Londra nüshasında **inçi** sözcükbirimiyle karşılanmıştır. Prof. Dr. Aysu ATA'nın *Kīşaşū'l-Enbiyā* çalışmasında bu sözcükbirim hakkında ortaya koyduğu görüş için bk.: Londra nüshası 67r/14'te atıfta bulunan 82 numaralı dipnot.

boyunca mukayeseli olarak incelenen her iki nüsha arasında bu tür başka örneklerde tespit edilmiştir. Bu daha sonraki bir araştırmanın konusu olarak kaleme alınacaktır.

Tüm bunların sonucunda Londra nüshasında *hasta* sözcüğünün tanıklandığı 170v/5 numaralı bağlamının nasıl kabul edip değerlendirilmesi gerektiği şu şekilde sunuyoruz:

Aydılar: yalavaç ersed̄ mu'cize körgüzgil. Aydı: mu'cize ol turur kim
ölügni tırgüzür-meni **hastanı yahşı eter-men**, pisni (...), **toğa közsizni**
körür kıılır-men.” (170v/5)

Şimdi yukarıdaki bu bağlam üzerinden *hasta* sözcüğünün bağlı olduğu kavramın, *pis* gibi ‘bulaşıcı hastalıklar’ ya da *toğa közsiz* gibi ‘doğuştan gelen yeti kayıpları’ haricinde daha genel nitelikli ‘hasta kişi’ şeklinde tasarıldığı sonucuna varılabilir. Böylece *hasta* sözcüğü sadece ‘hasta kişi’ şeklinde tanımlanabilecek bir özgül anlambirimcikle kavramlaştırıldığı ileri sürülebilir.

hasta sözcüğünün Londra nüshasında tanıklanan iki yerdeki bağlamsal kullanımları, sözcüğün “doğuştan gelen hastalıklar ya da yeti kayıpları **haricinde** beden yönüyle tezahür eden genel nitelikli hastalığa sahip kişi” olarak betimlenmesini sağlar. Ancak *hasta* sözcüğünün kullanım sıklığının nüshada bu derece düşük olması dolayısıyla, anahtar sözcük için betimlenen anlamı teyit edebilmek ve daha isabetli bir sonuca ulaşabilmek gayesiyle sözcüğün dönem eserlerinde nasıl kullanıldığına müracaat edilecektir. Böylece bu kullanımlardan elde edilebilecek dilsel veriler yoluyla kullanımsal bir örüntü ortaya çıkarsa, o zaman *hasta* sözcüğünün kaynak dilden hedef dile aktarımının nasıl gerçekleştiği ya da sözcüğün nasıl kavramlaştırıldığı konusunda eklemeler yapılacaktır.

êçi (2): “**kadın: erkeğe ait olan kadın**” göndergesiyle tanıklanan bağlamlar için bk.: 109b/13; 214b/9; 219a/18(2); 219b/2. Bu göndergeyle tanıklanan *êçi* sözcükbirimi Londra nüshasında tanıklanmaz. Tahran nüshasında bu göndergeyle tanıklanan *êçi* sözcükbiriminin geçtiği bağlamlara denk gelen bağlamlar mukayese edildiğinde şöyle bir sonuçla karşılaşılır: 137r’de beyit yok (krş. T.214b/9); 139v’de anektotun tamamı yok (krş. T.219a/18(2); 219b/2); 80v/11’de *iki* (ایکی) sözcüğü yazılıdır. Her iki nüshada farklı sözcükbirimlerle yazılan bu beyitleri karşılaştırdığımızda Londra nüshası müstensihî muhtemelen kaynak aldığı eserde geçen *êçi* sözcüğünün bilgisine sahip olmadığı için genellikle görmezden gelerek yok saymış, bir yerde ise beyitin verdiği kısıtlılık dolayısıyla olsa gerek *êçi*’ye ortagrafik açıdan yakın algıladığı bir sözcüğü yazdığına tanık olunur: **Erni belâsı êçi ‘âlem belâsı kırtka** (T.109b/13) “erkeğin belası (imtihanı) kadın, âlem belası (da) yaşlı kadındır”

Erning belâsı êki ‘âlem belâsı kırtka (L.80v/11) “erkeğin belası (imtihanı) iki âlem belası yaşlı kadındır”

Yukarıda açıkça görüleceği üzere Londra nüshası müstensihinin sözlükçesinde *êçi* (اجی) sözcükbiriminin olmadığı ortaya çıkar. Böylece *toğa* sözcükbiriminde olduğu gibi Londra nüshası müstensih(ler)inin eseri istinsah ederken anlamlandırmakta zorlandığı sözcükbirimleri bazen görmezden gelme eğilimine bazen de yazma zorunluluğu hissederek kopyaladığı ancak bu durumlarda eserin bağlamsal bütünlüğünden kopuşuna şahit olunur. Buna benzer başka bir örnek olarak *tawar* sözcüğü de verilebilir. Bu husuta çalışmamız devam etmekte ve araştırma yazısı olarak hazırlanmaktadır.

O zaman sorulması geren şu soruyu soralım: Bu kapsamda Erken Orta Türkçe dönem eserlerinde *hasta* sözcüğü, nasıl kavramlaştırılarak kullanılmıştır?

İlk olarak Harezmi temas sahası eserlerine bakıldığında *hasta* sözcüğünün kullanımı KE/Londra, NF, HŞ'de takip edildiği görülür:

KE/Londra nüshasında *hasta* sözcüğü yukarıda da belirtildiği üzere iki yerde isim ulamında kullanılırken, diğer üç kullanımı eşdizimli ifade içinde kullanılır: “(özi) *hasta bol-* (140r/2), (özini) *hasta kıl-* (128v/6; 139v/20), *hasta* (144r/19; 170v/5)” (bk. Ata, 2019, s. 629).

HŞ'de ise *hasta* sözcüğü yedi yerde kullanımı takip edilir: “*hasta bol-* (817; 822; 1187; 1913), *hasta kıl-* (2532), *köngüller hasta* (781), *köngli hasta* (1141)” (bk. Demirci, 2021). HŞ'de *hasta* sözcüğü çoğunlukla birleşik eylem yapısıyla kullanımı yanında, iki yerde isim ulamında tanıklanır; ancak sözcüğün isim ulamındaki kullanımlarında *köngül* sözcüğüyle eşdizimli olması, Far. alıntı *hasta* sözcüğünün soyut biçimde kavramlaştırılarak kullanılabildiğini gösterir. NF'te ise *hasta* sözcüğü doğrudan isim ulamında kişi referansı olarak kullanımı yoktur. Bu eserde sözcük sadece birleşik eylem yapısı içinde tanıklanır: (*aḍaḳı / ḥāṭırı / köngülleri*) *hasta bol-*, (*köngli*) *hasta u bezmān bol-* (bk. Ata, 2014, s.164). Bu dönemin sözlüğü ME'nin Paris, Yozgat ve Şuşter nüshasında madde başı olarak yer verilmemesi de sözcüğün doğrudan kişi referansı olarak kullanımına dair nasıl kavrandığını görmemize yardımcı olmamaktadır. Sonuç olarak Harezmi Temas Lehçesinde Far. alıntı *hasta* sözcüğünün doğrudan isim ulamında kullanımının yaygın olmadığı, aksine dönem eserlerinde ‘hasta kişi’ kavramının daha çok *ağrığ*, *ağrılığ*, *iglig*, *sökel* sözcükleriyle ifade edildiği ortaya çıkar.¹⁴

Memluk sahası eserlerine bakıldığında *hasta* sözcüğü, TZ, DM, GT, İMS'de tanıklanmaktadır. Bu dört eserin ikisi sözlük çalışması olduğunu önemle belirtmek gerekir. Çünkü bu sözlüklerin çift dilli sözlükler olması da ayrı bir paradoks oluşturur. Bu sebeple önce sözlüklerde nasıl karşılandığına, daha sonra dönemin yazılı metinlerinde nasıl geçtiğine bakalım:

TZ'de 23a/10'da Ar. *ضعيف* sözcüğü Türk dilinde *hasta* ve *sayrı* sözlükbirimleriyle karşılanması dikkate değerdir (Atalay, 1945, s. 44). Çünkü DM 20a/14'te de Ar. *انت ضعيف*, Türk diline *سن خصطا سن* yani “sen *hasta* sen” olarak aktarılmıştır (Toparlı, 2018, s. 20a). Her iki sözlük çalışması o günün dil kullanımının Ar. *ضعيف* sözcüğünü *hasta* sözcüğüyle eşdeğerli tutarak karşıladığı görülüyor.

hasta sözcüğü, Memluk sahası 14. yy. Harezmi Prestij Lehçesi eserlerinden İMS'de *hasta sor-* “hasta ziyaret etmek” birleşik eylem yapısı içinde tanıklanır (Toparlı, 2017, s. 395). GT'de ise *hasta* sözcüğü isim ulamında doğrudan kişi referansı ile kullanımları tanıklanır: “*hasta* 116/2; 165/4; 169/6; 263/13; 273/13; (*hasta ve mecrūh*) 203/6; (*garīb u hasta*) 206/5” (Karamanlıoğlu, 2019).

¹⁴ “hasta kişi” kavramı NF'te daha çok *sökel* sözcüğü daha fazla geçer, H-KT/Meşhed'de *iglig* ve *ağrılığ* sözcükleriyle, H-KT/Hekimoğlu'nda *iglig* ve *sökel* sözcükleriyle, KE/Londra'da daha çok *ağrığ* olmakla birlikte *èilethğ*, *iglig*, *hasta* sözcükleriyle, KE/Tahran'da sadece *ağrığ*, H-Fal Kit. *sökel* sözcüğüyle ifade edilmiştir.

GT'de 116/2'de “hasta kişi” referansı hem *hasta* hem de *sökel* ile karşılanabilmesi, bu sözcük çifti arasında bir anlam ilişkisi kurulduğunu göstermesi ve bu bağlamda *hasta* ve *sökel* sözcükleri ile *sağ (er)* “sıhhatli kişi” sözcükleri arasında karşıt anlamlılık ilişkisinin kurulması dikkate değerdir.¹⁵ Böylece sözcüğün HŞ'deki kullanımının aksine somut bir hastalığa maruz kalan “hasta kişi” için kullanılabildiği tanıklanabilmektedir. GT165/4'te *hasta* sözcüğü, bağlam içinde *tabīb* “doktor”, *mu'ācele* “tedavi”, gibi sözcüklerle dil dizgesinde dizimlenmesi, tedavi edilmesi gereken herhangi bir hasta için kullanılması, sözcüğün kavramsal açıdan ayırt edici özelliklerle sınırlandırılmadığına işaret eder. GT'de yukarıda işaret edilen diğer kullanımlar da *hasta* sözcüğünün “sıhhatini kaybeden herhangi bir hasta” anlamıyla kullanıldığını göstermektedir. Bu eserin Farsça bir eserden Türk diline tercüme edilmesi, Fars. alıntı *hasta* sözcüğünün diğer dönem eserlerine nazaran daha fazla kullanılmasına yol açmış olmalıdır. Böylece GT'de tanıklanan *hasta* sözcüğünün bilingual idyolekte bağlı biçimde esere yansıdığı göz önünde tutulması gerekir.

Yukarıda *hasta* sözcüğünün Erken Orta Türkçe dönemindeki kullanımları tek tek tanıklanmaya ve açıklanmaya gayret edilmiştir. Tüm bu tanıklamalar bütüncül olarak değerlendirildiğinde, *hasta* sözcüğü - isim ulamında - genel nitelikli biçimde kavramlaştırılarak kullanıldığı yönünde bir çıkarımında bulunmak mümkündür. Bu doğrultuda *hasta* göstergesi “sıhhatini kaybetmiş, zayıf düşmüş herhangi bir hasta kişi” betimsel anlamıyla tanımlanabilir. Sözcük genel nitelikli olarak kavramlaştırıldığı için dil kullanımının sözlükçesinde aynı kavram alanı içinde kodlu olan *ağrīg* ve *sökel* sözcükleriyle değişikli kullanılabilmektedir. Peki dönemin dil kullanımı niçin *ağrīg* yerine *hasta* sözcüğünü kullanmayı tercih etmiştir?

Erken Orta Türkçe döneminin yazı dilinde *hasta* sözcüğünün kullanım sıklığının az olmasının nedeni onun Farçadan yeni yeni alıntılanarak kullanılmasının bir sonucu ise belirli standartlara sahip dil kullanır grubu (sosyolekt) içinde yer alan idyolektlerin yazı dili kanalında *hasta* sözcüğünü kullandığı varsayılabilir. Böylece dil kullanımının yazı dili içinde *hasta* sözcüğünü, Türk dili sözdağarındaki *ağrīg* ve *sökel* sözcükleriyle değişikli kullanımını sağlayan faktör dil kullanımına dayalı gelişen stilistik bir uzanım olduğu yönünde bir sonucuna ulaştırır.

SONUÇ

Mukayese edilen nüshaların eş-bağlamlarında Tahran nüshası dil kullanımının *ağrīg* sözcüğünü, Londra nüshası dil kullanımının ise *hasta* sözcüğünü kullanmayı tercih ettiği takip edilmiştir. Dönemin dil kullanıcıları tarafından bu sözcük çiftinin eş-bağlamlarda değişikli kullanımına sebep olan semantik ilişkiyi tespit edebilmek adına öncelikle her iki sözcükbirimin anlam çözümlemesi gerçekleştirilmiştir. Nüshalar arası değişikli kullanılan her iki bağlamda da *ağrīg* ve *hasta* sözcükleri doğrudan “hasta kişi” gönderimiyle saptanmıştır. Fakat *ağrīg* göstergesi “daha ziyade ağırlı ve sancılı bir

¹⁵ GT 116/2: “ş'i'ir: kiçe bir *hasta* üçün *sağ irniñ*; tañ atkıñca közünden yaş kildi; tañ atı-çağ ta'ālā emri birle; *sökel ir* sağ boldı, *sağ öldi*.” (Karamanlioğlu, 2019, s. 57.)

hastalık sürecinde bedeni yorgun ve zayıf düşmüş kişiye referanslı kullanımları, onun kavramsal tasarısına dair fikir edinilmesini sağlar. Aynı paralellikte *hāsta* sözcüğü de “hāsta kişi” anlamıyla belirli hastalık isimleriyle birlikte dizimlenmeyip sadece bedeni ya da vücudu zayıf düşmüş hasta kişiye referanslı kullanımlarıyla takip edilmesi eş anlamlılık açısından kayda değer bir veri sunar. Özellikle *hāsta* sözcüğünün o dönemdeki kullanım sıklığına bakıldığında, Far. dilinden Türk diline alıntılanma sürecinin daha taze olduğu ve dil kullanımının da bu sözcüğü kendi zihnindeki “hāsta kişi” kavramıyla yani *āgrīg* ile aynı doğrultuda kavramlaştırarak kullanmayı tercih ettiği gözlemlenir. Bu durumda nüsha müstensih(ler)inin *hāsta* sözcüğünü *āgrīg* sözcüğüne eşdeğerli biçimde kavramlaştırma sürecine tanıklık edildiğini de varsaymak mümkündür. Bu şartlar altında *āgrīg* ile *hāsta* sözcükleri “hāsta kişi” önermesini iletebildikleri için bu sözcük çifti arasında bilişsel eş anlamlı olarak tanımlamak mümkündür. Sözcükler arasında bilişsel eş anlamlılığı yaratan faktörler ise şu şekilde sıralanabilir:

Öncelikle *āgrīg* sözcüğünde “ağrı ve acı” çağrışımı daha yüksek tondadır ve dil kullanımında gündelik dile aittir. Ayrıca dil dizgesinde Türkçe kökenli *ongul-* eylemiyle dizimlenmesi onun varsayımsal anlamını etkiler. *Hāsta* sözcüğü ise o dönemde alıntı bir sözcük olduğu yoğun biçimde hissedilen, bu yönüyle hem dil kullanımı (kesit) hem de dil kullanırı (diyalekt) yönüyle farklı çağrışımlarla yüklü olmaya oldukça müsait görünmektedir. Mesela dil kullanırı yönüyle belirli sosyolekte mensup olduğu, böylece kişinin mesleğine, eğitimine, statüsüne dair çağrışımsal anlamlar oluşabilirken, dil kullanımı yönüyle yazı diline ait olması o dönem için modern nitelikli stilistik bir çağrışımsal anlam yarattığı yönünde bir vargıya ulaşılır. Böylece her iki sözcükbirim için öngörülen çağrışımsal ve varsayımsal anlam faktörleri dolayısıyla bu sözcükler arasında bilişsel eş anlamlılık ilişkisi tanımlanabilir.

KISALTMALAR

Akt.	Aktaran
Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
C	Cilt
Çev.	Çeviren(ler)
Far.	Farsça
krş.	Karşılaştırınız
L.	Londra
s. / p.	Sayfa / Page
T.	Tahran
TDK	Türk Dil Kurumu
Tür.	Türkçe

ESER KISALTMALARI

AH	Atebetü'l-Hakayık
DLT	Dîvânü Lugâti't-Türk
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century

GT	Gülistan Tercümesi (Seyfî Sarâyî)
H-KT	Harezmi Kur'an Tercümesi
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn (Kutb)
İMS	İrşadü'l-Mül
KB	Kutadgu Bilig
KE	Kısasü'l-Enbiyâ
Kİ	Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk
ME	Mukaddimetü'l Edeb.
MM	Mu'î nü'l-Mürîd
NF	Nehcü'l-Ferâdis
RS	The King's Dictionary
K-KT	Karahanlı Kur'an Tercümesi
TZ	Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugât-it-Türkiyye

KAYNAKÇA

- Arat, R. R. (2018). *Kutadgu Bilig*. Kabalcı Yayıncılık.
- Arat, R. R. (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarınġ Açuq Yolu (dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2019). *Rabgūzī Kışaşū'l-Enbiyā (Peygamberler kıssası) giriş-metin-dizin c. I-II*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-lugât-it-Türkiyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cruse, A. D. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge University Press.
- Doğan, C. (2022). *XIV-XV. yüzyıl tarihî Türk yazı dillerinde lehçe karışmaları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarınġ Açuq Yolu tıpkıbasım ve çeviri yazı (Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar, Haz.)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathā vadānamālā*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk (giriş-metin çeviri-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fayda, M. (2000). İfk hadisesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 21, ss. 507-509).
- Günay, D. (2007). *Sözcükbilimine giriş*. Multilingual Yayınları.
- Halliday, M. A. K. (2007). *Language and society*. Continuum.
- Kaljanova, E. (2005). *Uygurca dışavustık (giriş-metin-çeviri-dizin ve tıpkıbasım) [Yayımlanmamış doktora tezi]*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

- Karamanlıoğlu, A. F. (2019). *Seyfī Sarāyī Gūlistan tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztoğat, Erdim. (1990). Anlam çözümlemesi: temel Fransızca'da duygu sözlüksel alanı. *Dilbilim*, 9, 155-176.
- Sağol, G. (1993). *Harezm Türkçesi satırarası Kur'an tercümesi giriş-metin-dizin* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Steingass, F. (1998). *A comprehensive Persian- English dictioanary*. Libraire du Liban Publishers.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezm Türkçesi Kur'an tercümesi (Meşhed nüshası [293 No.], giriş - metin - dizin)*. Akçağ Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca metinler II Maytrısimit*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topralı, R. (2018). *Ed-dürretü'l-mudiyye fî'l-lügati't-Türkiyye (Türk dilinde parlak inci)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. (2017). *İrşādu'l-mulūk ve's-selātin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, B. (1988). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. ABC Kitabevi.

EXTENDED ABSTRACT

The *Kışaşû'l-Enbiyâ* of Rabghûzî is one of the symbolic works of Khwarezmian Turkish. The London manuscript of this work, which has survived to the present day, has been considered a primary source in most studies related to Khwarezmian Turkish and has been included in the compilation section of these studies. In addition, another copy of the same work, known as the Tehran manuscript, has also survived to the present day. When comparing the Tehran and London copies of Rabghûzî's *Kışaşû'l-Enbiyâ*, it is noticeable that while the contextual content is mostly parallel between the two copies, there are differences in lexical units. This situation means that different language users, despite parallel contexts and syntactical structures in the process of copying, prefer different lexical units in the language system. This situation is a topic worth researching from a linguistic perspective. It leads to being examined particularly in terms of synonymy, which is a subcategory of lexical semantics. As it is known, studies on synonymy require synchronic analysis. Due to the absence of a colophon in both copies, there is no information on where and when they were transcribed. However, based on periodization studies on the historical Turkish language, it appears possible to position it in the Khwarezm Contact Dialect period. Within this possibility, a synchronous field can be determined in the domain of the historical Turkish language. Thus, it becomes possible to examine the word units that contemporary language users of the same period could variably use in the co-texts of the copies in terms of synonymy. In this article, the degree of synonymy among the words, *agrığ* and *hâsta*, which are variably used between the Tehran and London copies, is examined based on the synonymy theory proposed in Alan D. Cruse's Lexical Semantics. Additionally, the most important aspect of this study is its focus on the factors that triggered variable word usage in co-texts by the language users of the period. Through this approach, linguistic data provide insights and allow inferences about the social and cultural phenomena of the period.

In this study, Alan D. Cruse's approach to synonymy is first presented. According to Cruse, synonymy can be scaled. The origin point of this scale is absolute synonymy. Absolute synonymy means that a pair of words can be used interchangeably in all possible contexts within a language. Due to this definition, identifying absolute synonymy between a pair of words is theoretically difficult. Cruse places cognitive synonymy as the second marker on the scale after absolute synonymy. Cognitive synonymy means that a pair of words conveys the same truth-condition. A pair of words can convey the same truth-condition; however, they may differ in their non-descriptive meaning. Non-descriptive meaning is defined in the study under the headings of dialect and register, and the social factors that create them are addressed.

Within the scope of this study, the Tehran and London manuscripts have been compared at the lexical level. In this comparison, it has been determined that in the Tehran manuscript, the word *agrığ* is replaced by the words *hâsta* in the London manuscript. This variable usage creates a possible synonymy relationship between these words. For this reason, the sample population of this study consists of the word pairs: T. *agrığ* ~ L. *hâsta*.

Before examining these word pairs through Cruse's approach to synonymy, each word has been analyzed in the article using the semantic component analysis and semantic field analysis method. In addition to all these approaches, the paradigmatic and syntagmatic relationships of words have also been taken into consideration. With all these aspects, the aim is to reveal the conceptual structures of the words examined in terms of potential synonymy.

In this article, the word *ağrīg* is first examined from a conceptual perspective. The conceptual analysis of the word has shown that it is polysemous. It has also been attempted to reveal how each referential meaning of the word *ağrīg* is conceptualized in the semantic memory of language users. Secondly, in the article, the word *hāsta* is analyzed from a conceptual perspective. This conceptual analysis, unlike that of the word *ağrīg*, shows that the word *hāsta* has a single meaning. Moreover, the frequency of usage of the word in written language is also low. In the conclusion of the article, by referencing the semantic features discussed and observed in the conceptual structures of the words, the degree of synonymy between the words has been determined.